

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԳ. 1864 — ԲՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՕԳՈՍՏՈՍ

Ն Ե Տ Ո Ղ Ւ Բ (Ի ՀԱՅՍ)

(Տես սկիզբը յերես 193 :)

Թուրք ազգն որ յետ ամենայն սկիւթական ազգաց հասաւ նախիշխանութեան և գերազանցեց քան զամենքն, թէ ընդարձակ թէ երկարատև աշխարհակալութեամբ և թէ քաղաքակրթութեամբ, ինչպէս 'ի սկզբան ըսի' 'ի հնուց առանձին զատ ազգ մը չէր ճանչցուած, այլ շատ զատանուն ազգք կամ ցեղք միանգամայն սեպուէին Սկիւթացի կամ թուրք : Հին պատմաց կամ աշխարհագրաց մէջ՝ Ե դարէն առաջ այս անունս որոշ գրուած չի գտուիր, այլ մօտ կամ ծուած ծեքած հնչմամբ մը. մինչև անկէ գրեթէ հազար տարի առաջ Երուզոտոսի յիշած Սկիւթացւոց նախահայր Տարգիստաշան այլ բանասէր ճանչան թուրք կամ թորգոմ¹ : Ըստ արևելա-

գիտաց՝ Հնդկաց հին սանսկրիտ լեզուով գրոց մէջ թուրուքա կոչուի այս ազգս : Զ դարէն ինչուան ժ դար՝ առելի կամ պակաս ծանուցեալ և յիշեալ է թուրք ազգն. իսկ անկէ (Ժ դարէն) ետև քաջածանօթ եղած՝ իբրև աշխարհակալ ազգ մը, և յետ ԺԴ դարու իբրև առաջին և տիրող ազգ արևմտեան Ասիոյ : Ըսել է որ այս թուրք ազգս՝ աշխարհիս ամենէն հին, նշանաւոր և բազմասահման ազգաց մէկն է, և որուն բազդին կամ սահմանին ծայրն դեռ անծանօթ է, ինչպէս նաև իր իշխանութեան տակ ընկած շատ ազգաց այլ : Նման այն գետոց՝ որոց հեռաւոր ակունքը ծանօթ,

լին արևելակողմը, զոր արևելագէտք ստիճան տուգաբանեն : Թուրք՝ ինչպէս իրենց՝ այսպէս այլ Հայոց նահապետ ճանչնան զթորգոմ, անոր համար այլ զմեզ և զիրենք հօրեղբորորդիս անուանեն :

¹ Բաշխտ մեծ պատմիչ Թաթարաց 'ի ԺԴ դարու յիշէ թուրքոմ անուամբ երկիր մը Պայքաւ

միջին ընթացքն ծածկուած կամ անուրոշ մնան . և շատ մանր վտակներ՝ որ անոնց մէջ թափուին կամ անոնցմէ երևն՝ կարծուին թէ այն մեծ գետն են , և անոր անունը կ'առնուն . բայց ինքն գետն յետ երկար սահմաններ անցնելու նորէն հեռու տեղ մը 'ի յայտ կու գայ հզօր և լայն , և անկէ ետեւ ամենուն յայտ յանդիման յորդառահ կ'երթայ ու կ'երթայ :

Թուրքաց բնավայրն ուր ըլլալն ըսի առաջ և ինչպէս կոչուին . նոյնպէս յիշեցի որ Թուրքք , Խաղիքք և Հեփթաղք ստէպ շփոթին իրարու հետ 'ի պատմւոյն . անոր համար թէ և Զ-թ դարուց մէջ շատ հեղ յիշեն նոքա զԹուրքս , բայց չեմ գիտեր կամ չեմ ուզեր այսօր մանր պրպրտել թէ անոնցմէ ո՞րն բուն Թուրք և ո՞րն օտար է . հաւանականն այս է որ 'ի հնուց ժամանակաց Թուրքք առանձին ցեղեր և ժողովուրդներ բաժնուէին , և զանազան խաներ և խաբաններ ունէին , երբեմն ինքնագլուխ , շատ հեղ մէկու մը գերագոյն իշխանութիւն ճանչնալով , որ և խաբանաց խաբան կամ Մեհ Խաքան կոչուէր . երբեմն այլ բոլորն մէկտեղ ուրիշ մերձաւոր հզօր ազգի մը հարկատու կամ հպատակ սեպուէին , ինչպէս էին Խաղիքք և Հեփթաղք , (եթէ այս ետքիններս այլ չեն Թուրքի կամ Թաթարի խառնուրդ) . որոց մերձաւոր են , թէ ոչ նոյն այլ ճոռձեկք կամ ճուան-ճուանք , և Թուին ճոռձքն յիշեալք 'ի մերոց նախնեաց , որոց տիրեցին Թուրքք 'ի կէս Զ դարու :

Թուրքք իրենց միջին դարուց ատեն՝ ('ի Զ-թ դարս) , Ուրալ գետէն ինչուան 'ի Գիպէթ և 'ի բնիկ Թաթարս տարածուած սեպուին զանազան ցեղերով , որոց զխառուրդն կամ մեզի ծանօթագոյնքն են՝ այս յիշեալ միջոցիս (թէ և ոչ ամենքն այլ մէկ ատեն) , սկսեալ 'ի հիւսիսոյ արևմտից՝ (ուսկից և սկսան իրենք ծանօթանալ արևմտեայց) , նախ Ուրալ գետոյն վերին կողմերը թափառող Պաշխիքք՝ զորս համարեցանք մեր աշխարհագրին ըսած ահաւոր Բուշխ

ազգը : յետոյ նոյն գետոյն՝ (զոր արեւելեայք Եւայրք կամ Եայք կոչեն) վարի կողմերը և նաև անոր ու վոլկայի միջոց՝ Փաչէնէքք , զոր մերայինք և Բիւզանդացիք և այլք կոչեցին Պաճիկեկ , Պիճեկալ և այլն . և ըստ ոմանց նոյն են ասոնց հետ կամ մերձատոհմք Գաւնքարը կոչուած Թուրքք : — Ուրալի բերնին արևելակողմը , որ է ըսել կազբից ծովուն հիւսիս-արևելեան կողմը զանազան ցեղեր պիտի ըլլան՝ յորոց յիշեն Արաբացիք յ'թ դարու զէտքէ և Թէրքէ : — Կազբից ծովուն և Արալայ ծովալճին միջոց ամենէն նշանաւոր ազգատոհմն է Ղազ կամ Օղազ կամ Կազ ըսուածն , որ մերոց և արևմտեայց ծանօթ է Ուզ անուամբ , որք և ըստ ընթացից Սիհունի՝ երեք տոհմ զատուէին , 'ի վերին , Միջին և Ստորին . բնական կազմուածով քան զուրիշ տոհմակիցս իրենաց պզտիկ կամ կարճահասակ էին , այլ ուժով երբեմն գերազանցեցին քան զամենքն , ինչպէս յետոյ տեսնես : Ասոնց մերձատոհմ կամ սերունդ Թուին Իզգալէքք որ մինչև հիմայ ծանօթ են հոն : Ընդհակառակն իրենց սահմանակիցքն՝ 'ի հարաւոյ արևելից՝ Գարլուքք՝ ամենէն մեծահասակք և զօրաւորք սեպուէին , միանգամայն և նախ իշխանք , զի ասոնց էր Խաբանաց խաբանն . և Թերեա ասոնց Խաբանն էր իշխող ուժ Խաբանաց՝ Արսիլաս անուն (Արսլան ?) յիշեալ 'ի Բիւզանդացւոց յամին 580 : Ասոնց մեծ տէրութիւնն տեկց ինչուան 'ի ԺԲ դար , յորում Զինաց զրակից Խիթան աշխարհին տէրն անկէ հալածուելով՝ եկաւ տիրեց այս Թուրքաստանի կեդրոն երկրին և անուանեց Գարս-Խիթայի . դար մը վերջը ճինկիզ խան նուաճեց զայս այլ : Բուն և առանց ուրիշ անուան յիշեալ Թուրքաց հզօր տէրութիւնն՝ Զ դարուն կիսէն մինչև Ը դարուն կէսը քշած է , յորում նուաճեցին զանոնք՝ իրենց հիւսիսային արևելակողմի բնակիչ Թուրքք : Ասոնց հիւսիսակողմը Թուի Բիւնքք ըսուած ցեղն . և հարաւակողմն կամ զէպ յարևելս մեծ ցեղն Ույդուքք , խնամի

Ղուզաց, որ և ցարդ յիշուին: Դար մը ետեզասոնք այլ նուաճեցին իրենց հիւսիսային արևելեան կողմերը բնակող և ինչուան հիմայ հուշակեալ խնդրողք յիշեալք 'ի Զ դարէ. որոցմէ վար 'ի հարաւակողմն էին այն Դակազկազ տոհմն՝ որոց մայրաքաղաքը յիշեցինք Քուշան կոչեալ, որով և խառնուին ընդ Հեփթաղաց և ընդ սահմանս Դիպէթ աշխարհի:

Արդ այս ամենայն ցեղից երկրին՝ որ մեծաւ մասամբ անապատ է, հիմայ հիւսիսակողմը բռնած են խորղըզք զանազան ցեղեր բաժնուած. աւելի վեր նակողմն այլ Ռուսաց Օրէնպուրկի և ուրիշ նահանգներուն մէջ բնակին խազախք. իսկ վարի (հարաւային) կողմն է խուարէզմ (հանդերձ խուար անապատիւ) և Պուխարայի իշխանութիւնը. արևելակողմն այլ թաթարաց մնացեալ իշխանութիւնք:

Դառնալով առ յիշեալ ցեղս թրքաց, ասոնցմէ հեռագոյնն և արևմտագոյնն փաշենէք՝ բնապէս առաջին ալ եղաւ 'ի ծանուցեալ և քաղաքավար աշխարհս մտնելու և բնակելու. թ դարուն կիսուն արդէն ոչ միայն վոլկա գետն անցած էին այլ և զՏնեբեր, և արդէն Սզախու ծովեզերքը բռնած ինչուան Դանուբայ բերանը զՈւնգուշի Հոնաց ցեղը, որ առաջ նորդութեամբ Արբասայ հաստատեց Մաճառաց տէրութիւնը. բայց իրենք այլ հալածուելով յՈւյդուր ցեղէն, և յետոյ (894) յՈւզաց օգնութեամբ խազրաց՝ քշուեցան ինչուան Բրութայ և Սերեթայ հովիտները, երթալով մօտեցան Բիւզանդացուոց սահմանաց. և իբրեւ բաւական ուժով տէրութիւն մը շատ հեղանոնց դաշնակցելով՝ օգնական եղան ընդդէմ այլոց թուրքաց և խազրաց և ուրիշ պատերազմներու մէջ. երբեմն այլ ասոնց և Ռուսաց հետ զՅոյնս նեղէին մինչև ԺԱ դարուն վերջերը. յորում Ուզք բոլորովին նուաճեցին զՓաշենէքս, ինչպէս նաև զԽազիրս, և տիւրեցին զրեթէ բոլոր վոլկայի և Դանու-

բայ միջոց՝ դէպ 'ի կովկաս և 'ի Սև ծով սփռելով: Յետին յիշատակ փաշենէկաց առ պատմիչս մեր հասնի 'ի սկիզբն ԺԲ դարու, (1108), յորում Գող վասիլ ա. սոնցմէ գունդ մը տուաւ յօգնութիւն Պալտուինայ կոմսին Ուսհայու: Իսկ առաջին յիշատակ հզօր ցեղին Ուզաց կ'ընէ պատմիչն Մեսրովպ, իբրեւ ընդ այլոց սկիւթական ազգաց Հոնաց և Մազգթաց՝ Պարսից օգնական ընդդէմ Հայոց՝ Զիրաւայ դաշտին մեծ ճակատաւարտին մէջ յամին 370. Բայց եթէ այն ատեն չէ՝ յայտ է որ պատմիչն ատեն 'ի Ժ դարու ծանօթ էր Ուզն, զոր յաջորդ դարուն մէջ շատ հեղ յիշէ և Մատթ. Ուսհայեցի, դեռ իբրեւ Պաժիւնեկաց հետ նիզակակից: Ուզաց իշխանութիւնն ԺԱ և ԺԲ դարուց մէջ զօրացաւ և տիրացաւ մինչև 'ի բռնանալն թաթարաց, և արևմտեայց այլ ծանօթացաւ, թէպէտ և պէսպէս անուամբք. վասն զի շատք 'ի միջին դարու կուռնակ անուանեն զանոնք, ինչպէս մեր Հեթում պատմիչն այլ, որ և վկայէ թէ շատ սպառազէն զօրք ունէին, և տարածեալ տիրէին Կազրից և Պոնտոս ծովուց միջոց՝ կովկասայ ստորոտը լայնասփիւռ տափարակ երկրին, ուր 'ի Քուպան Գետոյ առին այդ անունը (կամ տուին անոր). երկրին այդ բնութեանն համար Ռուք անուանեցին զասոնք Բուրվից, այսինքն դաշտային կամ դաշտաբնակ. զնոյն նշանակէ (խոպան գետին) չէղադայի թուրք լեզուաւ Քաւիչաք անունն՝ որով կոչին սղբա. և զոր ԺԲ-ԺԳ դարու պատմիչք մեր գրեն Ղուշախ, Ղախաղ, Խախախք, և ստուգաբանեն 'ի վրաց լեզուէ Զոյ-աման ըստ Միխայելի Ասորոյ, « զի իւին ձոր » ասի, և չախն աման. որպէս թէ յամանի կան 'ի ձորս (կովկասայ), և ըստ » պիտոյից հանեն 'ի ժամանակս ժա » մանակս »: Կ'իմացընեն այլ թէ առաջ այն երկիրն կ'ըսուէր Դաշտ խազրաց, ինչպէս իրենց ատեն 'ի Տաճկաց այլ Տէրդի Քախչաք. իսկ աւելի առաջ ըստ Ստեփանոսի Ուսպելեանց կոչուէր Աշխարհ խաչաւորաց, զոր յիշէ հին

հեղինակ մեր եղիշէ։ Արդ Ուզք-Կու-
մանք-Քափչաքք նուաճելով զխաղիւրս՝
խառնուեցան անոնց հետ։ Նաև ըստ
Միխայելի՝ ոմանք քրիստոնեայ այլ ե-
ղան, և կ'օգնէին Հայոց և Վրաց։ Ա-
սոնք էին բուն մեծ և միջին մասն աղ-
ղին, որոց տիրեց 'ի կէս ԺԳ դարու Պայ-
տու խան որդի Օխադայի որդւոյ ձին-
կիզ-խանի, և անկէ ետև թաթարաց ան-
ցաւ սկիւթական տիրապետութիւնն։
յորոց հալածեալքն այս տեղէն՝ գացին
իրենց արևմտեան ցեղակից եղբարց
քով, որք Պաժինեկաց տեղը բռներ էին
և մինչև 'ի թրակիա սփռէին։ ոմանք
այլ անցան գնացին ինչուան Ունկարաց
երկիրը (Մաճառք), որոյ համար ասոնք
այլ կումանք կ'ըսուէին։ Իսկ մէկ մասն
այլ Ուզաց՝ մնացեր էր միշտ իր հին
բնաշխարհին մէջ յարևելս, Խուարէզ-
մի և Ճիհունի սահմանները, և պահէր
իր հին անունը։ որ ըստ աւանդութեան
նոցա ծագեալ է յՕդուզայ՝ որդւոյ Գա-
րա-խանի (իբրև վեցերորդ 'ի Նոյայ
նահապետէ)։ որք և դարձեալ կ'ըսեն
անոր համար՝ թէ իր ազգականաց հետ
կուռելով վասն աստուածապաշտութեան՝
իրեն հասակակիցները անուանեց Ուշ-
կուշ, այսինքն օժանդակ, օգնող. և ան-
կէ ծագեցաւ Ուշկուր ցեղին անունն։

Ուզաց մէկ մասին զէպ յարևմուտս
երթան թուի թէ իրենց դրացի ցեղե-
րէն նեղուելուն համար եղած է. և մնա-
ցեալքն հարկաւ աւելի տկարացան։ և
յ'թ դարուն ուրիշ շատ ցեղից հետ խաղ-
րաց ինքնակալութեան տակ ընկած
էին։ Այս ատեններս Ղուզաց գլխաւոր
ցեղապետաց մէջ անուանի էր Տէգազ
կամ Թօքմաք, որ և ըստ աւանդու-
թեան 33^ր էր յէֆրասխապայ թուրանի
(Սկիւթիոյ) հսկայ թագաւորէն, (որ հին
Պարսից քաջաց դիմամարտն էր)։ Խաղ-
րաց բէկին կամ խաքանին այլ մեծ իշ-
խաններէն մէկն։ որ կոչուէր ևս Թէ-
մուր-Պալիոյ, այսինքն Երկաքարայինոյ,
երկաթածայր նետ կամ երկաթակապ
աղեղ լաւ գործածելուն համար, (որ
ըստ մեր ոճոյ ըսելու էր հատուտեղև
կամ հատուտիգ աղեղնաւոր)։ սա է

Նախահայր առ մեզ նախագուշակեալ
կամ համբաւեալ աշխարհաւեր ՆԵՏՈ-
ՂԱՅ։ Աղեղանը պէս խստասիրտ կամ
մեծսիրտ ըլլալով՝ գժտեցաւ խաղրաց
խաքանին հետ և կ'ուզէր գլուխ քաշել.
բայց միջնորդութեամբ բարեկամաց
դարձեալ հաշտեցաւ և պատիւ գտաւ
'ի խաքանէն։ մինչև սա անկէ ետև Տէ-
գազայ ծնած Սէլչուշ որդին իր ար-
քունեաց մէջ սնուցանել տուաւ, մա-
նաւանդ որ քիչ ատենէն Տէգազ մե-
ռաւ, և Սէլչուշ անուանեցաւ զօրա-
վար։ Սա տեսնելով որ արքունի իշխանք
վրան նախանձին, ինքնակամ թողուց
արքունիքն այլ¹ և եկաւ (յամի 956
կամ 964) Սմրղանտայ և Պուխարայի
կողմերը, ու բնակեցաւ 'ի Ճանդ։ Հոս
մահմէտական կրօնքն ընդունելով²,
սկսաւ ոչ միայն պաշտպանել կրօնակից-
քը այլ և հալածել նեղել այլահաւատ-
ները, և իրեն կողմնակից շատցընել, ո-
րովք զօրացաւ և աթոռը հաստատեց
'ի Պուխարա. ուր և մեռաւ ԺԱ դարուն
սկիզբները (ըստ ոմանց յամի 1020)
107 տարուան։ Իրմէ առաջ՝ բերդ մը
պաշարելու ատեն մեռեր էր իր անդրա-
նիկ որդին Միքայէլ, երկու կտրիճ թող-
լով, Չագրի պէկ և Տողրուշ պէկ, զորս
մեծցուց և կրթեց պապերնին։ Յետ ա-
նոր մահուան՝ երկու եղբարքն միաբանք
և միասիրտք սկսան աշխարհակալու-
թեան, և շատ պատերազմներով հալա-
ցին զԱլդէկին կամ Իլէքխան Սմրղան-
տայ։ Ըստ վկայութեան բազմաց՝ Մահ-
մուտ Սապըբէտտին (Սէպէթէկին)

¹ Մեր Վիրակոս պատմիչն Սելուկեանց բնա-
վայրը կ'անուանէ «Սղնախն» որ է Խարչուխ լեռան,
» յորմէ Սալուխիքն են »։ Իսկ Միխայէլ Ասորի
կ'ըսէ յամին 717 «Ելին Թուրքք յերկիրն Արևու-
» ղի. այս եղև սկիզբն ելից Թուրքաց »։ Ուրիշ
տեղ կ'ըսէ թէ յԱրաղայ աշխարհէն՝ որ 'ի սահ-
մանս Պարսից՝ ելան Սալուկեանք բռնադատեալք
'ի Մահմուտ Սուլտանէ։

² Այս ատեններս ուրիշ թուրք իշխան մ'այլ
Ճիհունի և Միհունի միջոցէն՝ Սալու կամ Սէֆէկ՝
մահմէտական կրօնքը ընդունել էր, և իր նախ-
նեաց սովորութիւններէն քիչ մը հեռանալովն՝
իր հետևողքն և ազգն՝ թիւրքմէն կոչուեցան, այս-
ինքն Թուրքի նման։ և ասոնցմէ մաս մը Խուա-
րէզմի մէջ բնակեցաւ, մաս մ'այլ անցնելով յա-
րևմուտս՝ եկաւ 'ի Հայաստան։

Ղազնեւեան սուլտանն հրաւիրեց զանոնք ճիհունը անցնիլ և խորասանի սահմանները գալ, թէ և շուտով զղջացաւ տեսնելով անոնց ուժը. ոմանք այլ (որ այնքան հաւանելի չէ) բռնի և զեւրութեամբ բերաւ կ'ըսեն զանոնք:

Այսպէս աւանդեն և մեր Միխայէլ Ասորին, և վահրամ Տիգրանայ որդին կամ Տիգրանակերտցի պատմիչ մը (առ վարդանայ). այլ ստուգագոյն ևս Միխայէլ թար Անեցիին, որ « Յոլով աշխատ եղէ, »
 « կ'ըսէ (առ վարդանայ) զտանել զոր »
 « պէսն սուլտանացն՝ որ 'ի թուրքաց, »
 « և գտի շնորհօքն Աստուծոյ այսպէս. »
 « Մահմուտն զոր ասացաք՝ Սպարթանայ »
 « որդի . . . 'ի գնալն յօգնականութիւն »
 « ազգին՝ որոց զխաւորն կոչիւր խորը »
 « զան Պօղրզան (այսինքն Գատրիսան »
 « որդի Պօղրախանի, տէր Քաչկարայ, »
 « զոր նեղէր իլէկ խանն), 'ի ճանապար »
 « հին պատահէ բազմութեան ինչ թուր »
 « քաց (Սէլճուկեանց), և 'ի դառնալն »
 « նոյն ճանապարհաւ՝ մեծաւ յաղթու »
 « թեամբ, առեալ զամիրայն նոցա զԱ. »
 « փաղու (որ է Բէկ կամ Բայղու որդի »
 « Սէլճուկի), բերէ 'ի խորասան և դնէ »
 « 'ի կապանս. և ազգ նորա (եղբարքն և »
 « եղբորորդիք) եկեալ խնդրեցին . . . և »
 « ոչ ետուն: Իսկ նոցա բարկացեալ ան »
 « ցին ընդ Ջահան՝ ամենայն բանակօքն »
 « իւրեանց, և զանձինս 'ի մահ եղեալ »
 « կռուեցան և յաղթեցին, և առին զՆշա »
 « ւորն, և կոտորեցին զզօրս Սուլտա »
 « նին 'ի Դադանդանն մօտ 'ի Մրմն . . . »
 « Իսկ յառաջագէմն 'ի թուրքացն՝ ո »
 « բում անուն էր Մուսէ Ալոյ (Մու »
 « սա Բէկ) Սարչուքեայ որդի, ունէր »
 « հինգ եղբորորդիս, որոց անուանքն »
 « Աբուսալիմ, Դաւութ, Չաղրբէկ, Ա »
 « բուտալիփ, Տօղրիլ Բէկ, որ և առ զիշ »
 « խանութիւն սուլտանութեանն », և »
 « այլն: (Ըստ վերոյգրեւոցս՝ Չաղր և Տօղ »
 « րիլ՝ որդիք են Միքայելի մեծ որդւոյն »
 « Սէլճուկայ):

Ոչ այս պատմիչներս (Միխայէլ և Տիգրան) գտուին այսօր, և ոչ անոնցմէ հինն և մեծ իմաստասէր գրիչն Յովհաննէս Սարկաւագ, որ նոյն բաները քըն-

նութեամբ գրեր էր, և որոյ քանի մը խօսքն մնացեր է (առ Սամուելի Անեցւոյ).
 « Սկիւթական ազգաց՝ ոչ հելլենախո »
 « հիցն այլ բարբարոսացն՝ եղեալ մուտ »
 « յաշխարհս, որպէս ասեն, այսպիսի »
 « պատճառաւ. զյոլովս նուաճեալ ազինս »
 « որ յայնմ ժամանակի թագաւորն . . . »
 « և կրեալ ապա զընդդիմութիւն 'ի »
 « Հնդկականացն ոչ սակաւ ժամանակս, »
 « հրաւիրեն յոգնառատ խոստմամբ »
 « պարգևաց զխուժադուժան 'ի մար »
 « տակցութիւն. և մարտուցեալ նորօք »
 « ժամանակ ինչ՝ ընկրկէր (Մահմուտ) »
 « զապստամբն. և զի կամէր միւս ան »
 « զամ գումարել 'ի մարտ՝ անդրէն դառ »
 « նալ արգելոյր զեկեալսն. և 'ի լինել »
 « պատաղմանն՝ լքանէր զկենցաղս ար »
 « քայն: Իսկ Մեղացւոցն (որ թուին ըստ »
 « Միխիթ. Անեցւոյ Մարաց Ռէ կամ Ռա »
 « գաւ երկրին տեարքն) եղեալ դաշ »
 « նադիր ընդ օտարսն՝ մերժեն զՊար »
 « սիկքն, և զրաւեն զիշխանութիւնն »
 « որպէս ոմանք ասեն, Սկիւթացւոցն, »
 « այլ որպէս վարկանիմ, Բակտրիա »
 « ցւոցն. (և սղբա) բառնան զյոլովից »
 « ազանց տէրութիւնս մեծամեծ պա »
 « տերազմօք անզարմարար զամենեսին »
 « սատակելով »: Նրբախօս վարդապետս երևի ըսել թէ Ղազնեւեան Պարսից հը պատակքն անոնցմէ ապստամբելով յօգնութիւն կոչեցին զՍկիւթացիս, զորս լաւ ևս էր ըսել Բակտրիացիս, վասն զի այն հին աշխարհին կողմերը՝ որ է Բահլ՝ նախ տիրեցին այս Սկիւթացի ըստ առ թուրքն՝ սերունդք Սէլճուկի զոր Սարչուկ կոչէր պատմիչս (Սարկաւագ): Ուրիշ մեր մէկ չափաբան պատմիչ մ'այլ (վահրամ Բաբուն 'ի վերջ կոյս ԺԳ դարու) ասոնց համար կ'աւանդէ.

« Ի հիւսիսոյ եղն շարժեալ
 Ազգ՝ որ կոչմամբ թուրք անուանեալ:
 Ի քսան 'ի չորս ցեղս որոշեալ
 Զիշխանութիւն Տաճկաց առեալ,
 Թէպէտ յազանդ նոցին դարձեալ
 Եւ կայսերաց յաղթող գլուխալ » ևն ևն:

Այսչափս բաւական սեպենք, Հայկակ, այս նոր տիրապետող թուրք ցե-

զին՝ (Սէլճուզեանց) ծագման վրայ, ճանչնալով մեր հին հեղինակաց ոմանց կարծիքն այլ, և ցաւելով անոնց գրածին կորստեան կամ մեզի չհասնելուն վրայ. որով անոնց քով չգտածնիս՝ առօտարս և բնիկ պատմիչս արեւելեան ազգաց փնտռեմք, մանաւանդ այն Նետողաց առաջին ասպատակին գլխաւորը և պատճառը, որ իմ այլ այսքան երկայն խօսիցս և բարբարոսաբանութեանց պատճառ եղաւ։ Ուսկից և որոյ առաջնորդութեամբ եկած էին սնոնք 'ի տունն Սենեքերիմայ 'ի Վասպուրական երկիր, այսպէս կանուխ (յամին 1019), մինչդեռ ուրիշ և ոչ մէկ արեւմտեան Ասիոյ կողմ լսուած էր Սէլճուզեանց անունն և գործն։

Սէլճուզայ թոռներն ճիհունէն ասզին անցած տիրապետելով՝ կամաց կամաց սկսան դէպ 'ի հարաւ յառաջել, և Ղազնեւեան Մահմուտի բուն սահմանաց՝ այսինքն խորասանի մօտենալ, բայց դեռ ակնածելով անկէ, որ կամ իրենց բարերարն էր կամ կրնար զօրաւոր թշնամի ըլլալ. սակայն աշխարհակալութենէ աւելի էր իրենց աւարառութեան փափագն, և սա աւելի զըզրուէր լսելով արեւմտեան աշխարհաց հարստութիւնը. զոր և ցանկութեամբ քննելով հեռուէն՝ ինչպէս 'ի բարձրէն որսը կու դիտէ բազէն, յանկարծ Նետողաց տոհմապետ բազէանուն Չազըրպէկն այլ թեւերը թօթափելով, հետը իր թուրքերէն զատ գունդ մ'այլ թիւրքմէն առած, կապարճն ուսերուն վրայ ցրցած, աղեղն 'ի ձեռին, նետերն առջևնէն թռցընելով, կտրեց անցաւ խորասանէն յերկիրն Մարաց, անկէ այլ յԱտրպատական և 'ի Հայս։ Մինչև ուր երթալն յայտնի չէ. բայց հասած կոխած է ինչուան Յունաց ինքնակալութեան արեւելեան սահմանը, որ այն ատեն Հայաստանի մասն էր. և յանկարծահաս մրրկի մը պէս կարկտալով կոխած տեղը՝ կրցածը կորզեց խլեց, զիմացը կեցողները զարկաւ, ինչուան շատ բերդեր այլ անզգոյշ գտնելով՝ նուաճեց. և շրջան մ'առնելով նոյն աւարա-

ռութեամբ և աւերածութեամբ՝ դարձաւ յետս իր տեղը. և թէպէտ Մահմուտ սուլտանն լսելով անոր իր երկրէն անցնիլը՝ դժարեր և պատուիրեր էր որ 'ի դարձին բռնեն զբազէն, բայց այն խորամանկն ծպտելով օտար փետուրներով՝ (վաճառականի զգեստով), անցաւ Մահմուտի սահմաններէն և հասաւ առ եղբայր իւր Տօղրուլ 'ի Պուխարա։

Ահա անշուշտ այս աւարառու բազէին ասպատակութեան դարձին ատենն էր՝ անցեալ օր քեզի պատմած դէպքս վասպուրականի մէջ յ'առաջին մուտն Նետողաց 'ի Հայս. որոյ ճիրաններէն փախաւ հնացեալ Արծուին Ասուր-Հայոց (Սենեքերիմն Արծուին) . և աղէկ ժամուն աճապարեց. վասն զի նոյն տարին (1021) Չազըրայ եղբայրն անուանին Տուղրիլ այլ արշաւանք մ'ըրաւ 'ի Հայս, մինչև 'ի կենդրոն Այրարատեան աշխարհին՝ 'ի Դուին. թէ և ինքն ալ եղբօրը պէս շուտ դարձաւ, և թերևս անկէ աւելի ծեծուած. վասն զի Բագրատունեաց սպարապետն՝ քաջն Վասակ Պահլաւունի (Հայր Գրիգորի Մազիստրոսի) հսկայ զօրավարի մը հետ ըմբշամարտելով՝ յաղթեց, սպաննեց, ցրուեց բանակը. ինքն ալ յետ յաղթութեանն դարանակալի մը ձեռքը ըսպանուած՝ նահատակ սեպուեցաւ Պատմին՝ Մ. Ուռհայեցի՝ այս ասպատակողքս ոչ Սէլճուզեան թուրք՝ այլ Դեւմիկ (Տիլէմ) կ'անուանէ. այսինքն այն ժողովուրդն՝ որ կազբից ծովուն արեւմտեան հարաւային եզերքը բնակէր՝ մօտ 'ի Գիլան, սահմանակից հին կազբից Հայոց կամ փայտակարան աշխարհի, և որ յիրաւի առանձին թագաւորութիւն կանգնեց Ժ դարուն մէջ խալիֆայից տէրութեան երկպառակութեան ատեն. սակայն Անույ մօտ Մարմաշէն վանաց եկեղեցւոյ գեղեցիկ արձանագրութեանց մէջ՝ վահրամ եղբայր վասակայ կ'ըսէ ասոր համար «նահատակեցաւ 'ի թուրքաց պատերազմի»։

Այս դիպուածէս ետե 20 տարւոյ

չափ թուրքք քաշուեցան յարևմտից ,
և զարեւելք ապահովեցին իրենց , վեր-
ցընելով Ղազնեւեանց տէրութիւնը և
ուրիշ մանր թագաւորներ . Տուղրիլ ա-
նուանեցաւ սուլտան (1038) , յետ մա-
հու եղբօրն՝ Չագըրայ , և ամիրապետէն
այլ առաւ պատիւ ու հաստատութիւն
իշխանութեանն . ապա համարձակ դի-
մեց յարևմուտս , և աւելի համարձակ
ու շատ անգամ 'ի Հայս , ուր Բագրա-
տունեաց տէրութիւնն այլ զաղբեր էր :
Քսան տարուան միջոց (1044-1063)
գրեթէ ամեն տարի մեր աշխարհին մէկ-
մէկ կամ նոյն կողմերը ասպատակեցին
թուրքք , և ահա անոնց ըրածն՝ լսելու
ու չլսելու արժանի՝ ողբաբանէ Լաստի-
վերտցին , մաս մ'այլ Մատթ . Ունայեցի
զորս կրնաս աչքէ անցնել՝ եթէ սիրես՝
զու այլ Հայկակ , արեան ու կրակի վրայ
արցունք թափել , մանաւանդ եթէ Ա-
րիստակիսի հետ հանդիպիս 'ի վաղար-
շաւան (1044) , յԱրղնի և 'ի Թլխում
(1046) , 'ի Բասեն (1048-1050) , յԱրծն
(1049) , 'ի Կարս (1053) , 'ի Հարք (1055) ,
յՍկումի (1056) , 'ի Բերկրի և յԱրճէշ
(1054) , 'ի Դ Հայս և Տայս (1054-1057)
'ի Միջագետս Հայոց (1057) , 'ի Կամախ
և Մելտենի (1058) , 'ի Սերաստիա
(1060) , 'ի Պաղին և Թլխում (1063) .
և այլն և այլն . կրնաս երբեմն այլ սըր-
բել աչքերդ տեսնելով ամուր քաղա-
քաց (Անույ , Կարնոյ և Մանազկերտի)
ընդդիմանալն թուրքաց , ևս առաւել
լեռնորդ Սասնեցոց արիաբար կռուելն
'ի Տարօն և անկից հալածելն զթշնամին
(1058) . սակայն այլ աւելի պիտի դառ-
նացընեն զքեզ դործք Տուղրիլի եղբօր-
որդւոյն և յաջորդին , այն աւելի աւելի
ճուռն (Էլփի-Արսլան) որ ութ ինն տա-
րուան մէջ (1064-73) թերևս հօրեղ-
բօրը 20 կամ 30 տարուան մէջ ըրած-
ները գերազանցեց չարաչար : Անի՝ չքնա-
ղազեղ քաղաքն քաղաքաց Հայոց՝ իբրև
անճար սպանդ սրախողիտոյ եղաւ՝ ըստ
Պատմչին . ոչ Մանազկերտ՝ որ իբրև
քսան տարի առաջ դիմացեր էր երկար
պաշարման և Տուղրիլի ամեն բռնաբար
բարաններուն , կրցաւ Ալփարսլանայ

դէմ կենալ , և ոչ Հայոց և Յունաց միա-
բանեալ գունդքն՝ անոր աշխարհաւեր
բանակին դէմ . Դիոփեն կայսրն իբրև
հինն վաղերիանոս 'ի Շապհոյ՝ բռնուե-
ցաւ որս բնկաւ ճիրանաց առիւծանուն
Սէլշուկին , որ մոնչելով չորս կողմ յար-
ձակէր և աշխարհիս աւերը փութացը-
նէր , եթէ իր անկարծ և չարաչար մահն
այլ չփութայր (1072) , մանաւանդ ան-
կէ ետքը իր որդւոյն Մէլիք Շահին խա-
ղաղասէր թագաւորութիւնն (1072-
1092) . վասն զի սա թէ և հօրը փափա-
գը կատարեց՝ աշխարհակալելով մինչև
ցեղր ովկիանու , (այսինքն Միջերկրա-
կան ծովուն Ասորւոյ) , և միւսեց հոն իր
արեամբ կրակած սուրը , սակայն դար-
ձուց 'ի պատեան , և բռնաբար նուաճե-
լոց՝ հայրաբար տիրապետեց :

Այս Ալփի-Արսլանայ դործոց յարմա-
րի կամ յարմարեալ է ներսիսեան ը-
սուած գուշակութիւնն , որ և թուակա-
նաւ այլ ըսէ թէ « Յարիցեն ազգն այն
» Նետողաց . . . իբրև ընուցու 700 ամաց
» ժամանակ (յետ մահուան Ս . Ներսի-
» սի) . . . յարեւելից աշխարհէն բռն
» կազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ ,
» սուսեր թեւաւոր ընդ մէջ ածեալ . . .
» Էւ նոքա բարկութեամբ և ապակա-
» նութեամբ աւերեցեն զերկիր լրիւ
» իւրով և սանձահարեցեն զամենայն
» զարեւելք և զհիւսիսի և զհարաւ և զա-
» րևմուտք , մինչև 'ի ծովն Յունաց , և
» զգեղեցիկ նաւահանդիստն . կոտորեա-
» ցն զհազարս և զբիւրս , և զաթոռս
» թագաւորաց յերկիր կործանեցեն .
» և 'ի նոցանէ դողացեն ամենայն եր-
» կիր . զի 'ի Տեառնէ ուղղին գնացը
» նոցա 'ի վրէժխնդրութիւն աշխարհի
» ամբարշտելոց : Որպէս արծուի երա-
» զաթ և սլասցին ճեպով ընդ երկիր ,
» զի Տէր կոչեաց զնոսա յարեւելից 'ի
» ծագաց արեգականն . և քաղաքք մի
» փակեցին առաջի նոցա , և նետիւք
» սպառեցեն զերկիր . արբուցանեն
» զնետս իւրեանց յարիւնս ամենայն
» ազգաց հեռաւորաց և մերձաւորաց :
» Իսկ նեղիչք քրիստոնէից ազգն արեւ-
» լեան լիադիրկք և պնդածիգք նետո .

» զայց ոչ քաղցիցեն և ոչ ծարաւեսցին
 » և ոչ խորշակահարք և զիցին վաճան
 » բերկրելոյ սրտից իւրեանց և յաջո-
 » ղովեան գործոց իւրեանց : Այլ աս-
 » պատակեսցեն ընդ երկիր . և ընթաս-
 » ցեն որպէս կարապետք նեոխնն » , և
 այլն : Յայտնադոյն ևս նշանօք յիշէ կար-
 ծեցեալ գուշակութիւնն զՏուրքիլ և
 զԱլիարսլան . « Բարկացեալ սրամտու-
 » թեամբ Տէր . . . յարուցանէ յարեւ-
 » լից կողմանէ . . . Խորասանայ՝ թագա-
 » ւոր այլադէմ և այլալեզու , անուն նո-
 » րա Սուր և թեթև և զգաստ . . . ահե-
 » ղատես և զարմանալի , ժպիւրհ և սէգ
 » և լիւր և երկայնահեր , և այլն . . . Եւ
 » զկնի առաջին թագաւորին այնորիկ՝
 » զոր յայտարարաք , նստցի ի նոյն ազ-
 » գէն նորին անուամբ երկրորդ թագա-
 » ւորն , ի նոյն յաթոռ յարեւելից՝ որ
 » առաւելու չարեօք քան զառաջինն ,
 » սերմն ժանդ և որդի դառնութեան ,
 » նա բարձցէ զքահանայապետութեան
 » և զթագաւորութեան աթոռ ի Հայ-
 » աստան աշխարհէ . խոտորեսցի յաջ
 » և յահեակ , և կերիցէ զմարմին բազ-
 » կի իւրոյ , և ոչ յագեսցի . այլ ինքն
 » իւր ազգատոհմին ոչ խնայեսցէ . և է
 » զազան սաստիկ և յափշտակող յայտ-
 » նեալ , և արագաթև արծուի օրինա-
 » կեալ զնա . և ունելով զբաժակ դառ-
 » նութեան՝ արբուսցէ զամենայն հա-
 » սակ մարդկան : Նա ըմբռնեսցէ զոմն
 » ի թագաւորացն Յունաց ի սահմանս
 » Հայոց մեծաւ յաղթութեամբ . և այլն . . .
 » Եւ յետ այս բռնակալաց . . . նստցի
 » այր խաղաղարար . . . (Մէլիք շահ) և
 » խնամակալու քրիստոնէից , բարե-
 » համբաւ բարետեսակ » , և այլն :

Այս կարկատեալ մարգարէութիւն-
 ներէն աւելի ազգու են մեզի մեր ժամա-
 նակակից պատմիչն զրոյցքն ողբաձայնք .
 « Ո՛ր անդունդք անհնարինք քան զթուր
 » քաստան կամ զեղերս երկրի խորա-
 » գոյն է՝ յորս մեր գերիքն հեռացեալ
 » կորեան » . . . Ուրիշ մերձաւոր մ'այլ
 ժամանակաւ կ'ըսէ . « Ազգք թուրքաց
 » տիրեցին աշխարհի ի ծովէն արեւելից
 » (կազրից) մինչև ցծովն արեւմտից , և

» ոչ մնաց ի նոցանէ մինչև ցքարան-
 » ձաւ մի՝ որ ոչ մատնեաց Աստուած ի
 » ձեռս նոցա » . և այլն : Ահա այս ատեն
 նետողաց նետերէն փախչելով բազմու-
 թիւնք Հայոց իբրև յաւիտենական մնաս-
 բարով մը ըսին հայրենեաց և անոր
 սահմանաց , և հեռացան մինչև ի միջա-
 վայրս Եւրոպիոյ՝ ի Լեհաստան , և այլն :
 Յետմահուան Մէլիք շահի՝ Մէլչուկեանց
 իշխանութիւնն իրեք չորս ճիւղ բաժ-
 նուեցաւ . զլիսաւորն էր սուլտանն Պար-
 սից՝ որ և տիրէր մեր աշխարհաց . երկ-
 րորդն՝ Մէլչուկեանց նախ բնակած տե-
 ղերուն վրայ կ'իշխէր , այսինքն Խուա-
 րէզմի . երրորդն եղաւ սուլտան Իկոնիո-
 նի , այսինքն Ղօնեայ , որ ամենէն աւե-
 լի երկարատե եղաւ , գրեթէ մինչև ի
 վերջ ԺԳ դարու , և զրակից ըլլալով
 Ռուբինեան թագաւորաց մերոց՝ իրա-
 րու հետ շատ գործ ունեցան . չորրորդն՝
 սուլտանք Հալէպի և Դամասկոսի , որոց
 ի կէս ԺԳ դարու (1260) տիրեցին ԹԱ-
 ԹԱՐԲ :

Այս ազգս (Թաթար) յետին եղաւ
 սկիւթական ասպատակողաց , միանգաւ
 մայն և ամենէն հեռու հասնող , ամենէն
 հզօր կամ վայրագ , կամ լաւ ևս ըսել՝ ամե-
 նէն աւելի նետող . այնպէս որ մերայինք
 սոր սեփականած են այդ կոչումը՝ Աղգն
 նետողաց . և Ներսիսեան գուշակու-
 թիւնք ասոնց վրայ խօսին յետ Մէլ-
 չուկեանց : Թուրքաց ցեղակից և ի թուր-
 քաստանէ ելեալ զէպ ի յարեւելս ծա-
 ւալեալ և շատ տոհմեր բաժնուած էին
 Թաթարք , որոց առաջինն նահապետն
 կամ գաղթականի առաջնորդն՝ անծա-
 նօթ է . բազմաթիւ տոհմից զլիսաւոր-
 ներէն մէկն էր Մուղալ (Մոնկոլ ըստ
 Եւրոպացոց) որ և հին Պարթևաց պէս
 վարատական կամ փախստեայ նշա-
 նակէր . ուսկից յառաջ եկաւ աշխար-
 հիս ամենէն աւերածու և բռնակալաց
 մէկն կամ առաջինն՝ Ճիւնկիզխան , ո-
 յոյ արիւնսագիծ պատմութիւնն մեր այ-
 սօրուան տեսարանէն զուրս մնայ . ԺԲ
 դարուն վերջերը իշխանութիւնը ձեռք
 առած՝ սկսաւ աշխարհակալութեան ի
 չորս կողմն , և տիրեց ի Չինաց մինչև

ի Կիւլիկիա . ՚ի հիւսիսոյ արեւմտից այլ մինչև ՚ի Ղրիմ , մինչև ՚ի Ռուսք և ՚ի Լեհս , իր նմանաբարոյ որդւոյք և թուռամբք . նուաճելով և ջնջելով Պարսից և խուարէզմի Սէլջուկները , որոց յետինն էր ճէլալէտտին սուլտան . ասոր բաժինը ժառանգեց Հուլաղու խան , (1258) , թուոն ճինկիզայ . որոյ սերունդքն պայազատեցին տիրելով մեր աշխարհին և արեւմտից՝ դար մը ժամանակ . յետ որոց արեւելիզակն Լէնկիթիմուր գլուխ եղաւ նոր պայազատութեան , որ տեեց մինչև ցվերջ ժե դարու . յորում (1499) Շահ Իսմայէլ Սէֆեան՝ Պարսից նոր թագաւորութիւնը հաստատեց և Նետողաց բռնութիւնը վերջացաւ :

Բայց բուն անոնց տէրութեան յաջորդ եղաւ դարձեալ թուրք տոհմ մը որ մինչև ցարդ այլ մնայ մեծատարած իշխանութեամբ , բայց և քաղաքական օրինգը : Այս թուրք տոհմն ծագեալ ՚ի հզօր Ուղուզ թուրքաց , զոր նախ տեսանք , կոչէր Գայիխաւնլը , թերեւ յառաջ Գայի իւսնի որդւոյ թուրք խանի՝ թուին Յաբեթի նահապետի , ըստ աւանդութեան նոցա . այս Գայի խանէն յորդուց յորդիս ցեղաբանելով՝ յիսնելորդ կ'ըլլայ Սիւլէյման շահ , որ կուտիրէր իր տոհմին՝ ՚ի Մահան քաղաքի ՚ի կողմանս Մէրուայ , ուր եկեր էին իր նախահարքն Սէլջուզայ հետ՝ իրենց խոր աշխարհէն : Երբ ճինկիզիան հալածեց զճէլալէտտին՝ Սիւլէյման նախապատիւ եղաւ խուարէզմի կողմի իշխանաց մէջ . բայց թաթարաց ոտնակոխ չըլլալու համար՝ փախաւ չուեց բազմութեամբ հաւանելոցն , եկաւ նախ բնակեցաւ յաշխարհն մեր ՚ի Հայաստան , ՚ի կողմանս Խլաթայ , ուր շատ դարերէ ՚ի վեր մահմէտական տէրութիւն մը հաստատուած էր . բայց թաթարաց վախուն անկէց ալ հեռացաւ անցաւ յարեւմտեան Հայս , իշխանութիւն իկոնիոնի Սէլջուկեան սուլտանին՝ Ալայէտտին Գէյքապատայ , որ մարդասիրապէս ընդունեցաւ և տեղ տուաւ անոր ՚ի սահմանս մեր հին Եկեղեցաց գաւառին (Երզնկա) . անկից եկաւ ՚ի Զահան գաւառ (Մարաշ) : Յետ մահ

հուան նորա՝ իր Էրդողրուլ որդին նուրէն դարձաւ ՚ի Մեծ Հայս՝ ՚ի Բասեն գաւառ , յետոյ դարձեալ ՚ի Փոքր Հայս և ՚ի Փ . Ասիա . ուսկից իր որդին Օսման նախապետ համանուն մեծիշխան թագաւորաց , և իր որդիքն՝ չորս կողմի տիրելով , և աւելի դէպ յարեւմուտք երթալով՝ յետ դարու կիսոյ հասան առին և զրին իրենց աշխարհակալ իշխանութեան արժողը՝ աշխարհիս ամենէն հզօր մեծ և գեղեցիկ քաղաքին մէջ ՚ի Կոստանդնուպօլիս , զոր և կոչեցին Ստամպուլ , ինչպէս գիտես , հանդերձ հետեալ նգրն : Հոս հին Աբարիսի նետն իր վաղուց կորուսած կապարճը գտաւ , մըտաւ փտաւ . և պայազատքն պայազատաց Նետողաց՝ նոր զէնքերով իրենց ահը և զօրութիւնը հին աշխարհիս իրեք մասանց մէջ այլ տարածելով , (ուր մինչև հիմայ այլ տիրեն) , երբ աշխարհակալութեանց եղբրքն սահմանեցան , ՚ի քաղաքական կրթութիւնս դարձուցին իրենց ընթացքը՝ ըստ եւրոպական հրահանգեալ ազգաց , և դեռ այս անծայր ասպարիզին մէջ կռնն քայլերնին : Որոց ևս քան զեւ յառաջելու՝ ոչ միայն մենք մաղթելու պարտական եմք , այլ կարծեմ թէ և շատ ազգք և տէրութիւնք , չըսեմ թէ բոլոր աշխարհս , որոյ խաղաղութեան և խռովութեան մէկ բաղդաշարժ քուէ մ'այլ այս սկիւթական թուրք տոհմին տուած է Աստուած ՚ի հնուց մինչև հիմայ , և դուցէ մինչև ՚ի հեռագոյն և յանժանօթ երբս . ինչպէս ուրիշ մեծազօր քուէ մ'այլ անոնց հին զրակից և մեծ մասին տիրող սարմատական Ռուս տոհմին :

Հ. Ղ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ